

Περί μνημείων και μνήμης. Οι υλικές πτυχές της Ιστορίας¹

ΝΙΚΟΣ ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ

Το μνημείο είναι ένα υλικό τεκμήριο της ιστορικής αφήγησης. Διαφέρει, λόγω της υλικότητας του, από τη νοητική προφορική ή γραπτή ιστορία· όμως, όπως ο γραπτός και προφορικός λόγος, μνημονεύει πρόσωπα, γεγονότα, εποχές, πρακτικές, τεχνικές. Φέρει επάνω του στοιχεία, τα οποία δεν παραπέμπουν μόνο στη στιγμή της δημιουργίας του αλλά και σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, καθώς αυτά τα δεδομένα ενσωματώνονται τόσο στο ίδιο το υλικό σώμα του μνημείου όσο και στη συλλογική μνήμη της κοινωνίας.

Τι σημαίνει αυτό με απλά λόγια: Όταν διηγούμαστε την ιστορία των αθηναϊκών κλασικών χρόνων, δείχνουμε τον Παρθενώνα. Για τη δόξα του Βυζαντίου αναφέρουμε την Αγία Σοφία και για το μεγαλείο της αυτοκρατορικής Ρώμης το Κολοσσαίο. Σε αυτά τα σημεία συρρέουν εκατομμύρια άνθρωποι, αυτά εικονοποιούν στα βιβλία των μαθητών όλης της ανθρωπότητας την αφήγηση του μαθήματος της Ιστορίας. Και δεν είναι μόνο αυτά, αλλά αμέτρητα υλικά κατάλοιπα, σκορπισμένα σε όλο τον πλανήτη, που το καθένα διηγείται μία μεγάλη ή μικρή ιστορία ενός τόπου, ενός έθνους, ενός πολιτισμού.

Όμως τα πράγματα δεν είναι πάντα ούτε τόσο αθώα, ούτε συμβαίνουν τόσο «ευθύγραμμα» όσο νομίζουμε. Μιλώντας λίγο πιο αναλυτικά, πρέπει πρώτα-πρώτα να ξεκαθαρίσουμε πόσες διαφορετικές εκφάνσεις μπορεί να λάβει η έννοια *μνημείο*.

Μία υλική κατασκευή της μνήμης είναι ένας τάφος (μάλλον ο αρχαιότερος τύπος ανθρώπινου έργου με στόχο να διατηρήσει τη θύμηση), ένας ναός ή ένα ιερό δένδρο των ξεχασμένων θρησκειών, ένα έργο τέχνης, όπως μια προϊστορική βραχογραφία, ένα κλασικό γλυπτό ή ένας αναγεννησιακός πίνακας ζωγραφικής, μία ρωμαϊκή αψίδα θριάμβου, ένας ανδριάντας κάποιου σημαίνοντος προσώπου, ένα ανάκτορο, ένα οχυρό, ένα αστικό μέγαρο, μία πόλη, ένα εργοστάσιο, ένα τυπωμένο βιβλίο, όπως η Βίβλος του Γουτεμβέργιου, ένα πρωτοποριακό καλλιτεχνικά και τεχνικά φιλμ σε σελιλόντ, όπως το έργο «Μετρόπολις» του Φριτς Λάγκ, ένα μικρής τεχνικής, καλλιτεχνικής ή αρχιτεκτονικής αξίας αλλά υψηλής πολιτικής σημασίας έργο, όπως η

¹ Ανακοίνωση στον κύκλο: Κοινωνία και παρελθόν Προσλήψεις της αρχαιότητας στη σύγχρονη Ελλάδα που οργανώθηκε από το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης και το Ιρλανδικό Ινστιτούτο Ελληνικών Σπουδών στο στρογγυλό τραπέζι Ποιος και πώς ορίζει την ιστορική μνήμη; - Δευτέρα 27 Απριλίου 2015 με τη συμμετοχή των Α. Λιάκου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Χ. Κουλούρη, Πάντειο Πανεπιστήμιο και συντονιστή τον Τάσο Σακελλαρόπουλο, Μουσείο Μπενάκη

στραπατσarisμένη στο έδαφος σιδερένια πύλη του Πολυτεχνείου στην Αθήνα ή το υπόλειμμα του τοίχου από μπετόν του Τείχους του Βερολίνου.

Εδώ θα μιλήσουμε για αρχιτεκτονικά μνημεία, κτίρια, σύνολα, πόλεις. Αυτά είναι ίσως και τα μοναδικά – αν όχι όλα, τα περισσότερα εξ' αυτών – που δεν αποτελούν μόνο εκθέματα προς θέαση ή ελεγχόμενους αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία με μοναδική χρήση την εκπαιδευτική-τουριστική, αλλά και χώρους διαρκούς βίωσης πολλών χρήσεων. Εννοούμε μεταξύ άλλων αστικά μέγαλα, κατοικίες, δημόσια κτίρια, βιβλιοθήκες, θέατρα και πανεπιστήμια, θρησκευτικούς χώρους, κήπους, πάρκα, λιμάνια, σταθμούς τραινών όπως και σύνολα συνοικιών, οικισμών, πόλεων και τοπίων.

Οι διαφορετικές προσλήψεις ανά εποχές

Από πότε όλα αυτά θεωρούνταν μνημεία άραγε; Μία συνοπτική επισκόπηση θα μας βοηθήσει να δούμε πως ο ορισμός και η αποδοχή της έννοιας του μνημείου διαφέρει από εποχή σε εποχή, από κοινωνία σε κοινωνία.

Το μνημείο με τη σημερινή του διάσταση εισήχθη σταδιακά ως έννοια μετά την εποχή του Διαφωτισμού. Είχε προηγηθεί η Αναγέννηση, η οποία επανέφερε στο φως τα κατάλοιπα της αρχαιότητας, ανακαλύπτοντας τα εκ νέου και αποκαλύπτοντας ότι δεν ήταν τόποι σκότους και μαγείας, όπως οι κοινωνίες των πρωτοχριστιανικών αιώνων και του Μεσαίωνα τα είχαν ορίσει επιλέγοντας πολλές φορές την καταστροφή τους. Έως τότε ο κοινός νους θεωρούσε μνημεία τα θαυμαστά και περίεργα, τα ιερά σύμβολα και τα σύμβολα της εξουσίας.

Παρακολουθώντας τις μεταλλαγές στην Ελλάδα παρατηρούμε, μέσω των περιγραφών και των κειμένων από τον 15^ο αιώνα έως την ίδρυση του νέου κράτους, την πορεία της συλλογικής συνείδησης στον ορισμό της ιστορικότητας στον χώρο. Από μερικά κείμενα-σταθμούς του περιηγητισμού, όπως αυτά του φλωρεντινού χαρτογράφου Μπουοντελμόντι² (πρώιμος 15^{ος} αι.), του οθωμανού Τσελεμπί³ (17^{ος} αι.), του Γάλλου κόμη Σουαζέλ-Γκουφιέ⁴ (ύστερος 18^{ος} αι.) και του Άγγλου Λόρδου Μπάιρον⁵ (19^{ος} αι.), μπορούμε να διακρίνουμε τις αλλαγές που συμβαίνουν. Φαίνεται πως οι αντιλήψεις για το τι είναι ιστορικό κατάλοιπο διαφοροποιήθηκαν βήμα το βήμα από την εποχή των συλλογών αξιοπρόσεκτων ή σπανίων αντικειμένων (*cabinets des curiosités*) στις αυλές

² Το *Liber Insularum Archipelagi. Isolario Christofori Buondelmontii presbyteri Florentini* (Βιβλίο των Νησιών του Αρχιπελάγους) γράφτηκε από τον Κριστόφορο Μπουολντελμόνι περί το 1420.

Ανακαλύφθηκε σε χειρόγραφο στο Σαράι της Κωνσταντινούπολης και δημοσιεύτηκε στο Παρίσι το 1897 από τον Emile Legrand (Legrand 1897). Στην Ελλάδα έχει αναλυθεί από τον Γιώργο Τόλια (Τόλιας 2002).

³ Ο Εβλιγιά Τσελεμπί (Evliya Çelebi) ταξίδεψε στην Ελλάδα το 1687-1688 και έγραψε το «*Seyahatnâme*» (Βιβλίο των Ταξιδιών) (Τσελεμπί 1994 [1687-1688]).

⁴ Το μεγάλο ταξιδιωτικό έργο του Σουαζέλ Γκουφιέ (Choiseul-Gouffier) *Voyage pittoresque de la Grèce* δημοσιεύτηκε στο Παρίσι το 1782. (Choiseul-Gouffier 1782).

⁵ Βλ. ενδεικτικά τις επιστολές του Μπαϊρον από την Ελλάδα (Byron 1996).

βασιλέων και ηγεμόνων ή από την εποχή των ιερών τόπων και μνημείων, στους οποίους κατευθύνονταν караβάνια πιστών προσκυνητών.⁶

Μετά την εκκοσμίκευση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, καθ' όλο τον 19^ο και νωρίς στον 20^ο αιώνα, τα αρχαία κυρίως μνημεία τέχνης και αρχιτεκτονικής άρχισαν να προστατεύονται ως κοινά αγαθά (βλ. Βουδούρη στον παρόντα τόμο). Όμως ήταν περισσότερο ισχυρά τα αισθητικά κριτήρια και τα ιδεολογικά στερεότυπα, που καθόριζαν την αξιολόγηση τους, όπως και τους τρόπους αντιμετώπισης και βίωσης του (βλ. Παπαδημητρίου στον παρόντα τόμο). Επομένως, επιχειρώντας να κατανοήσουμε τη θέση των μνημείων στον σύγχρονο πολιτισμό, ας θυμόμαστε πως ο ορισμός και η αποδοχή ενός μνημείου διαφέρει από εποχή σε εποχή, από κοινωνία σε κοινωνία.

Η σύγχρονη αντίληψη περί μνημείων

Ο ορθολογισμός, η επιστημονική κατηγοριοποίηση, η τεκμηρίωση και αξιολόγηση είναι στοιχεία, τα οποία προστέθηκαν στα σύγχρονα χρόνια. Η διαρκής διεύρυνση της έννοιας της προστατευμένης μνημειακότητας συντελέστηκε κατά τον 20^ο αιώνα και κυρίως στο δεύτερο μισό του.

Ήταν στην Αθήνα το 1931, και στη συνέχεια 33 χρόνια αργότερα στη Βενετία, ενώ είχε παρεμβληθεί ένας καταστροφικός παγκόσμιος πόλεμος, που δύο επάλληλα αν και με τόση χρονική διαφορά, συνέδρια προσδιόρισαν διαδοχικά τη σημερινή αντίληψη περί μνημείων (Χάρτα των Αθηνών 1931· Χάρτα της Βενετίας 1964). Ακολούθησε η συνέλευση της UNESCO το 1972 με τη διεθνή συμφωνία για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία έθεσε πλέον τις βάσεις για ένα κοινά αναγνωρισμένο πλαίσιο από την παγκόσμια επιστημονική κοινότητα και τα κράτη (Σύμβαση UNESCO 1972). Η τεράστια κατακραυγή για την καταστροφή των μνημείων της Μεσοποταμίας και της Συρίας στις μέρες μας επιβεβαιώνει με έναν δραματικό τρόπο ότι όντως η παγκόσμια κοινή γνώμη δέχεται αυτό το πλαίσιο της οικουμενικότητας της αρχαιολογικής κληρονομιάς του πλανήτη, η οποία όμως συνεχίζει να είναι εκτεθειμένη σε κίνδυνο.

“Φορτωμένα με ένα μήνυμα από το παρελθόν, τα ιστορικά μνημεία των ανθρώπινων γενεών μένουν στο παρόν ως ζώσες μαρτυρίες των παλαιών παραδόσεων της εποχής τους” έγραφαν οι αρχιτέκτονες και τεχνικοί που συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα το 1931 και συνέταξαν τη *Χάρτα για τα Ιστορικά Μνημεία*.

Και στη Βενετία, το 1964, όρισαν μέσω της δεύτερης Χάρτας πως μνημείο *“...δεν είναι ένα μοναδικό αρχιτεκτόνημα αλλά επίσης το αστικό ή το αγροτικό πλαίσιο εντός του*

⁶ Για το πέρασμα από το κυνήγι και τις συλλογές των ιερών λειψάνων της Βυζαντινής εποχής, στα ταξίδια σε ιερούς τόπους της εποχής των Σταυροφοριών έως την επιστημονική αρχαιολογία μετά τον Διαφωτισμό υπάρχει πλούσια διεθνής βιβλιογραφία. Η διαχρονική αυτή εξέλιξη, σε ότι αφορά τον ελληνικό χώρο, παρουσιάζεται ανάγλυφα μέσα από τις ταξιδιωτικές περιγραφές στο πολύτομο έργο του Κυριάκου Σιμόπουλου (Σιμόπουλος 2001 [1981]).

οποίου βρίσκεται το τεκμήριο ενός συγκεκριμένου πολιτισμού, μία σημαντική ανάπτυξη ή ένα ιστορικό γεγονός...”.

Ακολούθησε μία δεκάδα διεθνών συμφωνιών και διακηρύξεων, η οποία κάλυψε πλέον το σύνολο των ενοτήτων – τα αρχιτεκτονικά μνημεία, τις πόλεις-μνημεία, τα τοπία, τα βιομηχανικά και τεχνικά μνημεία και πολλά άλλα (ICOMOS· TICCIH· DOCOMOMO).

Εικ. 1 Προσκυνητάρι δίπλα στον δρόμο κοντά στη λίμνη Κάρλα της Θεσσαλίας.

Όμως, παρά τον θεσμικό και επιστημονικό προσδιορισμό και τη συνακόλουθη προστασία της υλικότητας των μνημείων, συνεχίζει και στους πιο σύγχρονους πολιτισμούς να επιβιώνει η πλέον αρχαϊκή διάσταση τους. Ένα προσκυνητάρι-αφιέρωμα στην άκρη ενός επαρχιακού δρόμου (Εικ. 1) δεν έχει ουδεμία θεσμική κατοχύρωση ή προστασία, ουδεμία επιστημονική επένδυση επάνω του. Όμως παραμένει και θα μείνει ανέγγιχτο λόγω του συλλογικού σεβασμού που συγκεντρώνει. Είναι μνημείο *in context* (δηλαδή «εντός του πλαισίου του» ή απόλυτα ενσωματωμένο στο πολιτιστικό περιβάλλον του) στο οποίο παρέχεται μία άτυπη «εθιμική» προστασία. Μνημείο είναι και το με θεσμοθετημένο πλαίσιο προστασίας, με βάση εξαιρετικά αυστηρούς νόμους και τεκμηριωμένο με επίσης αυστηρά επιστημονικά μεθοδολογικά κριτήρια, κτίριο ή έργο τέχνης. Όταν ταιριάζουν αυτά τα δύο, η «εθιμική» και βαθύτερη διαχρονική πολιτιστική αναγνώριση με την επιστημονική και θεσμική προστασία, τότε

το μνημείο είναι πανίσχυρο. Τέτοια μνημεία είναι ο Παρθενώνας της Αθήνας, η Carrellia Sistina της Ρώμης, τα τεμένη των τριών θρησκειών της Ιερουσαλήμ.

Περί αναπαραστάσεων ή το παράδειγμα της σαρκοφάγου

Ας επιχειρήσουμε τώρα να διακρίνουμε τις διαφορετικές ποιότητες, που παραμένουν κρυμμένες πίσω από την αρχική εικόνα ενός μνημείου. Απλοποιώντας την ανάλυση, ας δεχθούμε ότι το ίδιο το μνημείο αποτελεί τεκμήριο της στιγμής που το γέννησε. Ταυτίζεται με αυτήν μέσω της πραγματικής μορφής του, καθώς είναι άμεσο προϊόν της ιστορικής συγκυρίας, του ιστορικού *momentum* στο οποίο αναφέρεται ή – και εδώ πρέπει να σταθούμε – το *αναπαριστά*.

Το υλικό πλαίσιο – κτίριο, κατασκευή, κέλυφος, τόπος – εντός ή επί του οποίου έλαβε χώρα ένα ιστορικό συμβάν, όταν μνημειοποιείται, διασχίζει το χρόνο ως χρονοκάψουλα. Αυτό, το υλικό κατάλοιπο, όσο μικρό ή μεγάλο σε μέγεθος έχει μετασηματιστεί πλέον στην κοινή συνείδηση, ως το κέλυφος ή το πεδίο, και έχει ταυτιστεί με την ιστορική στιγμή και το γεγονός. Το κατάλοιπο τείνει να είναι και να αποδεικνύει ταυτόχρονα την ύπαρξη της ιστορικής στιγμής, του προσώπου, του γεγονότος! Τότε βιώνεται πλέον συλλογικά ως μνημείο. Όμως η απεικόνιση του ίδιου συμβάντος σε ένα σύμπλεγμα τέχνης, ένα άγαλμα, ένα κτίριο, μία κατασκευή «εις μνήμην» αποτελεί μία μεταγενέστερη αφήγηση, σύγχρονη της εποχής και της αντίστοιχης κοινωνίας, που επίσης παραπέμπει στην ιστορική στιγμή. Ακόμη και αν δημιουργήθηκε λίγο μετά – όπως π.χ. μία αψίδα θριάμβου, η οποία αφηγείται μία μάχη ως θριαμβικό συμβάν και κτίσμα ταυτόχρονα. Αυτές οι εκ των υστέρων κατασκευές, που μνημειοποιούν το συμβάν, προσλαμβάνονται συνήθως ως αυθεντικό τεκμήριο του συμβάντος, παρότι το συμβάν έχει ξαναγραφτεί με το χέρι του γλύπτη ή του αρχιτέκτονα, ο οποίος απέδωσε υπό το δικό του πρίσμα, αμέσως ή αργότερα, το ιστορικό γεγονός.

Θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε αυτή τη σημαντική διάκριση – ανάμεσα στο αυθεντικό υλικό ίχνος και στην εκ των υστέρων κατασκευή της υπόμνησης του, πηγαίνοντας στις καταβολές του πολιτισμού: στους τύμβους, στις πυραμίδες και σε άλλα ταφικά μνημεία. Ας χρησιμοποιήσουμε το παράδειγμα μίας μεσαιωνικής σαρκοφάγου. Το εσωτερικό της κρύβει τα, αόρατα από το δημόσιο βλέμμα, υλικά φθαρτά ίχνη ενός νεκρού, ας πούμε ηγεμόνα. Το εξωτερικό της αποτελεί τη γλυπτή εξωραϊσμένη αναπαράσταση του ίδιου σώματος, συχνά στην ίδια θέση – ως νεκρού – με τα σύμβολα του τίτλου του, το ξίφος, το διάδημα, τα πολύτιμα ρούχα. Η αναπαράσταση αυτή καλύπτει το πραγματικό περιεχόμενο, του οποίου τη μνήμη διαιωνίζει. Το σώμα που μνημονεύεται είναι πλέον η γλυπτή στην πέτρα ανακατασκευή επάνω από τα αόρατα, σφραγισμένα αιωνίως, υλικά κατάλοιπα, που κρύβει η σαρκοφάγος.

Έτσι μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι το μνημείο είναι είτε μία αυθεντική υλική υπόμνηση είτε μία ισχυρότερη και μεταγενέστερη κατασκευή προκειμένου να διασωθεί η φθαρτή υπόμνηση.

Η αφήγηση, η πρόσληψη και το βίωμα

Ακολουθώντας τον πίο πάνω συλλογισμό, προκύπτει ότι το μνημειοποιημένο υλικό ίχνος (είτε στην αυθεντική μορφή του είτε στην εκ των υστέρων κατασκευή του), αποτελεί την υλική παράμετρο της ιστορικής αφήγησης και αυτό τη διαφοροποιεί από την νοητική προφορική ή γραπτή αφήγηση της Ιστορίας

Ένα μνημείο αφηγείται δια των υλικών καταλοίπων ανάμνησης την ιστορία προσώπων, γεγονότων, εποχών, πρακτικών, τεχνικών και τεχνών. Όμως το βίωμα αυτής της αφήγησης ή η ευθύγραμμη πορεία της δεν είναι αυτονόητη.

Το μνημείο αλλάζει ταυτότητα, αλλάζει χρήση, αλλάζει συμβολισμούς. Πολλές φορές, η παρουσία του στο αστικό περιβάλλον μπορεί να αποτελεί το κυριότερο χαρακτηριστικό της ταυτότητας του. Το αρχιτεκτονικό μνημείο της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για τη διερεύνηση αυτών των χαρακτηριστικών (**Εικ. 2**). Η ταυτότητα του μνημείου άλλαξε πολλές φορές: ρωμαϊκό αυτοκρατορικό μαυσωλείο του 4^{ου} αι. μ.Χ., παλαιοχριστιανικός ναός λίγο αργότερα, ισλαμικό τέμενος από τον 16^ο αιώνα, εκ νέου ελληνικό χριστιανικό⁷ μνημείο από την ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος έως τη δεκαετία του '50 και σήμερα αποϊεροποιημένο πολιτιστικό μνημείο της Θεσσαλονίκης, ενταγμένο στον κατάλογο της UNESCO. Δύο μόνο στοιχεία παρέμειναν σχετικά αναλλοίωτα στη διάρκεια της ζωής της Ροτόντας. Το πρώτο είναι η σταθερά αναγνωρίσιμη βαριά κυλινδρική δομή με τη θολωτή στέγη – η βασική αρχιτεκτονική μορφή – στην οποία βέβαια προστέθηκαν και αφαιρέθηκαν κατά καιρούς επί μέρους στοιχεία ανάλογα με τη χρήση. Το δεύτερο είναι η διαρκής λειτουργία του μνημείου ως εντυπωσιακού διαχρονικού τοπόσημου του κέντρου της πόλης επί 15 αιώνες. Αυτά τα δύο στοιχεία, η επιβλητική δεσπόζουσα μορφή και η κεντρική θέση επέβαλαν τη Ροτόντα ως ένα σημείο, του οποίου η μνημειακότητα βιώνεται διαρκώς, ανεξάρτητα των προσλήψεων της, ανεξάρτητα από τα τεκμήρια της ιστορίας που μεταφέρει το μνημείο, τα οποία μπορεί και να αγνοούνται εντελώς από αυτούς που το γνωρίζουν, το επισκέπτονται, αναφέρονται σε αυτό.

⁷ Είναι ενδεικτικό της πολιτικής επιλογής μίας εκ των ταυτοτήτων ενός μνημείου, έναντι των άλλων, ότι η Ροτόντα κηρύχθηκε μνημείο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς, το 1988, μετά από πρόταση του ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού ως μέρος του συνόλου των "Παλαιοχριστιανικών και Βυζαντινών Μνημείων Θεσσαλονίκης" [<http://odysseus.culture.gr/h/2/gh21.html>].

Εικ. 2 Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης, ένα ρωμαϊκό, παλαιοχριστιανικό, οθωμανικό και σήμερα μνημείο της UNESCO, διαχρονικό τοπόσημο της πόλης.

Μνημεία και πόλεις

Η ιδιαίτερη σχέση ιστορικών τόπων και αρχιτεκτονημάτων με τις ζώσες πόλεις που τα περιβάλλουν εντοπίστηκε και διερευνήθηκε στις δεκαετίες του 1960 και 1970. Δεν είναι, βεβαίως, τυχαίο ότι η μελέτη και θεωρητική τεκμηρίωση της συγκεκριμένης διαχρονικής σχέσης έλαβε χώρα σε τόπους πλούσιους σε σχετικά παραδείγματα, κυρίως στην Ιταλία, όπου οι πόλεις συγκροτούνται από επάλληλες ορατές στρώσεις αστικών καμβάδων της ιστορίας. Τέτοιες πόλεις, που χαρακτηρίζονται από διαχρονία καταλοίπων με διαρκείς, ζώσες και συνυπάρχουσες χρήσεις, αντιμετωπίστηκαν ως αστικά παλίμψηστα, μνημειακά αλλά και ζώντα εν συνόλω. Είναι όντως σε πόλεις όπως η Ρώμη, η Σιένα, η Λούκα, το κροατικό αλλά άλλοτε ρωμαϊκό Σπλίτ, όπου παλάτια, ναοί, θέρμες, αμφιθέατρα, *foya* (αγορές και τόποι συνάθροισης) συνεχίζουν να ζουν εντός του πολεοδομικού ιστού και να τον υπερκαθορίζουν όχι ως περιφραγμένοι αποστειρωμένοι *αρχαιολογικοί χώροι* αλλά ως ενεργοί, διαρκώς εν χρήση, *αστικοί χώροι* διαφόρων χρονικοτήτων και συνεχών ανανομηματοδοτήσεων. Στα καθ' ημάς, παρότι βίαιες εκκαθαρίσεις μνημείων των βυζαντινών και οθωμανικών χρόνων κατέστρεψαν πολλά από τα ιστορικά ίχνη στο χώρο (Karidis, 2014) σε αρκετές περιπτώσεις έφτασαν στον 21^ο αιώνα ζώσες πολεοδομικές στρώσεις των διαφορετικών ιστορικών φάσεων σε ελληνικές πόλεις όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, η Ρόδος και η Κέρκυρα. Εκεί ανακαλύπτει κανείς ένα ρωμαϊκό ωδείο ως σύγχρονο θέατρο, ένα βυζαντινό εκκλησάκι ως τόπο λατρείας ή ακόμη βυζαντινές οχυρώσεις,

ιπποτικά και βενετσιάνικα κτίρια να επιβιώνουν ως λειτουργικά τμήματα των σημερινών πόλεων.

Σε αυτό το σημείο έχει ενδιαφέρον να δούμε τη σχέση του αστικού χώρου με τα μνημεία που είναι ενσωματωμένα σε αυτόν. Πως τον σημαδεύουν, πως ιδεολογίες οι οποίες συγκρότησαν τον σχεδιασμό και την κατασκευή του χώρου τα επιβάλλουν ή όχι. Ανέκαθεν τα μνημεία λειτουργούσαν εκτός από χωρικά σύμβολα και ως εργαλεία οργάνωσης και σχεδιασμού του δημόσιου χώρου. Από τη σχέση των καθεδρικών ναών της Ευρώπης με τις πλατείες και την οργάνωση των συνοικιών μπορούμε να έχουμε μία καλή εικόνα αυτής της αλληλεπίδρασης μνημείου και χώρου της πόλης.

Εδώ όμως χωρούν και άλλα ερωτήματα: Ποια μνημεία επιλέγεται να σημάνουν τον χώρο; Τι κάνει τις κοινωνίες να καθαιρούν κάποια και να αναδεικνύουν κάποια άλλα; Η διαδικασία εξάλειψης κάποιων κατηγοριών κτιστών τεκμηρίων της ιστορίας, μία πρακτική πολύ παλιά και συνάμα τόσο σύγχρονη, συνιστά μία κάθαρση της ιστορίας από τις πτυχές της, όσες κατά καιρούς είναι ανεπιθύμητες ή μη ενδιαφέρουσες σύμφωνα με τις κατά τις κατά καιρούς τρέχουσες αντιλήψεις. Στην Ελλάδα θα συναντήσουμε πάμπολλες περιπτώσεις ανάλογων εκκαθαρίσεων. Εκτός από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, η Ρόδος είναι μία τέτοια περίπτωση. Κατά την Ιταλοκρατία, στην πόλη αλλά και στο υπόλοιπο νησί, ανασκαφές και συντηρήσεις μνημείων στόχευαν στην ανάδειξη ενός κατασκευασμένου λατινικού παρελθόντος. Έτσι επελέγησαν για αυτό τον σκοπό τεκμήρια: ναοί, κτίρια και οχυρώσεις, ως κτιστά ίχνη ή πλήρεις ανακατασκευές τους - όπως το Παλάτι των Ιπποτών - τα οποία ανέδειξαν μία πολιτικά προσανατολισμένη ιστορία (Καρατζάς, 2015).

Κλείνοντας αυτές τις σκέψεις, πρέπει να συμπληρώσουμε τον καταλυτικό ρόλο του τεχνικού – του αρχιτέκτονα και του αρχαιολόγου – στην καταστροφή ή στην ανάδειξη, στη στοχευμένη προς τη μία ή προς άλλη κατεύθυνση αναστήλωση, η οποία θα αποκαλύψει ή θα συσκοτίσει, θα βοηθήσει στην κατανόηση ενός μνημείου ή θα το αλλοιώσει. Σχολές ολόκληρες και ένας διαρκής επιστημονικός διάλογος αναζητούν τις «ορθές» μεθόδους. Αλλά και αυτές αλλάζουν μαζί με τις εποχές και τις ιδεολογίες.

Από την κάθαρση στην επιστροφή της Ιστορίας

Παρακολουθώντας την πορεία της ελληνικής αρχαιολογίας μπορούμε να διακρίνουμε αυτές τις διακυμάνσεις και τις αλλαγές προσανατολισμών.

Στην αρχή – τη δεκαετία του 1830 – κατά την ίδρυση της νέας Αθήνας ενδιέφερε μόνο το παρελθόν της κλασικής ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Κατεδαφίστηκαν πολλά βυζαντινά και οθωμανικά μνημεία της πόλης προκειμένου να αποκαλυφθούν τα υποκείμενα αρχαιολογικά στρώματα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας ή για να κτιστούν νέες κατασκευές.

Αργότερα, η ιδεολογική στροφή προς τον «συνεχόμενο», σχεδόν από καταβολής κόσμου, ελληνοχριστιανικό πολιτισμό, που ακολούθησε στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, αναβίβασε τις βυζαντινές αρχαιότητες στο πάνθεον των διατηρούμενων μνημείων. Όμως όχι όλες. Δεν ενδιέφεραν κατοικίες, εργαστήρια, δρόμοι. Το βυζαντινό παρελθόν απεικονιζόταν κυρίως μέσω των έργων τέχνης και των μνημειωδών κτιρίων. Η αρχαιολογία του ελληνικού Μεσαίωνα ταυτίστηκε εντυπωσιακά με τη χριστιανική αρχαιολογία μέσω πληθώρας θρησκευτικών μνημείων, ναών και εικόνων. Χαρακτηριστικό αυτής της προσέγγισης είναι η συνεχής επιστημονική εμβάθυνση στην αγιο/εικονογραφία και τη ναοδομία. Αντιθέτως αγνοήθηκε η «μεγάλη» αρχαιολογία των πόλεων, των δικτύων, τα τεκμήρια του βίου των ανθρώπων. Η υστέρηση, τουλάχιστον μέχρι πριν λίγα χρόνια, της ελληνικής μεσαιωνικής αρχαιολογίας, σε σχέση με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή, αποκαλύπτει αυτό το κενό. Με τον καιρό, δίπλα στα βυζαντινά άρχισαν να γίνονται αποδεκτά και τα ενετικά και οθωμανικά μνημεία – επιμένοντας, όμως, με «εθνικά ορθό» τρόπο να τα ονομάζουμε, σε ένα υπηρεσιακό πλαίσιο, «μεταβυζαντινά», χαρακτηρίζοντας έτσι συλλήβδην και ανιστόρητα έξι-επτά αιώνες ιστορίας.

Μετά την «ανακάλυψη» των μνημείων του Βυζαντίου ακολούθησε η αποδοχή – αρκετές δεκαετίες αργότερα – των νεότερων μνημείων. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε η μεγάλη διεθνής επιστημονική στροφή, η οποία εγκατέλειψε τον ιστορικό ακαδημαϊσμό του 19ου αιώνα στην αρχαιολογία και την τέχνη. Η «παραδοσιακότητα», ο «λαϊκός» πολιτισμός, οι οικισμοί, τα κτίρια και τα τεχνουργήματα του, άρχισαν να αναγνωρίζονται από λίγους ήδη κατά τον Μεσοπόλεμο – μεταξύ αυτών, ποιητές σαν τον Γιώργο Σεφέρη ή Έλληνες και ξένοι μεγάλοι αρχιτέκτονες του μοντέρνου κινήματος. Καθιερώθηκαν, όμως, ως αγαθά άξια προς διάσωση πολύ μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Τότε ο Φερνάντ Μπρωντέλ μίλησε για τον υλικό πολιτισμό, ανακαλύφθηκε η «ταπεινή ιστορία» της καθημερινής ζωής, ο Κλωντ Λέβι-Στρως και ο Αμος Ράποπορτ ανέδειξαν αξίες που κρύβονται σε ότι μέχρι πρότινος θεωρείτο πρωτόγονο και άτεχνο (Braudel 1988 [1967-1979]· Lévi-Strauss 2000 [1955]· Rapoport 2000 [1969]). Στην Ελλάδα αυτό το ρεύμα εδραιώθηκε με τη Μεταπολίτευση του 1974.

Τα παλιά χωριά και κωμοπόλεις της υπαίθρου, τα νεοκλασικά και βιομηχανικά αρχιτεκτονήματα και εγκαταστάσεις των πόλεων του 19^{ου} αιώνα, κατά την περίοδο της γήρανσης τους στη μεταπολεμική Ελλάδα, συμβόλιζαν την οπισθοδρόμηση και δεν θεωρούντο άξια προς διατήρηση ίχνη. Μετά τη λαίλαπα της αντιπαροχής του 1960-1970, αφού κατεστράφησαν στο μεγαλύτερο τους μέρος οι νεοκλασικές ελληνικές πόλεις, τα νεοκλασικά αρχιτεκτονήματα αποτέλεσαν αναγνωρισμένα προστατευμένα μνημεία των πόλεων. Παράλληλα ο τουρισμός ανέδειξε τους παραδοσιακούς οικισμούς ως προϊόν, επιβάλλοντας τη διάσωση τους. Τελευταία τέκνα της μνημειοποίησης είναι τα βιομηχανικά κτίρια, τα οποία άρχισαν να περιλαμβάνονται στους καταλόγους νεότερων μνημείων στο τέλος του 20^{ου} αιώνα και να διασώζονται μέσω άλλοτε επιτυχών και άλλοτε αποτυχημένων επαναχρήσεων.

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα, αξίζει να σημειώσουμε μία όχι ανεξήγητη απουσία. Πουθενά δεν θα συναντήσουμε ένα σλαβικό μνημείο του Μεσαίωνα ή ένα αρβανίτικο μνημείο των νεότερων χρόνων – παρότι η σλαβική κάθοδος, ξεχασμένη και διατηρούμενη μόνο στα χιλιάδες τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια της ελληνικής ενδοχώρας, όπως και η μεταγενέστερη αρβανίτικη, παρούσα ακόμη ως τοπικός πολιτισμός στην Αττικοβοιωτία και στα νησιά του Αργοσαρωνικού, αποτελούν ιδιαίτερα σημαντικές πτυχές της ιστορίας του τόπου, της εξέλιξης και της ταυτότητας της κοινωνίας μας.

Απομνημειοποίηση και επαναμνημειοποίηση

Ένα εξόχως διδακτικό παράδειγμα της σχέσης των μνημείων με τις πόλεις, των κατά καιρούς επιλογών και των ανατροπών τους, είναι η πόλη του Ναυπλίου· μία πόλη όπου τα κυρίαρχα στην εικόνα της ιστορικά κατάλοιπα ήταν ενετικά και οθωμανικά: τζαμιά, λουτρά, οχυρώσεις, διοικητικά κτίρια.

Ας παρατηρήσουμε τρεις κρατικές παρεμβάσεις στην αρχαιολογία της πόλης.

- Το Μεγάλο Τζαμί, το αρχαιότερο της πόλης στο κέντρο της, αποϊεροποιήθηκε και απομνημειοποιήθηκε. Κατεδαφίστηκε το ισχυρότερο στο αστικό τοπίο θρησκευτικό του σύμβολο, ο μιναρές, ενώ το τζαμί το ίδιο μετετράπη σε αποθήκη και στη συνέχεια σε κινηματογράφο ταινιών υποκουλτούρας.

- Οι οχυρώσεις και οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις της Ακροναυπλίας λειτουργούσαν ως φυλακή. Στη συνέχεια τμήματά τους κατεδαφίστηκαν. Στη θέση τους κτίστηκε ένα σύγχρονο κρατικό ξενοδοχείο (Ξενία). Οι οχυρώσεις έπαιξαν τον ρόλο του γραφικού φόντου στη νέα αρχιτεκτονική.

- Οι παράκτιες οχυρώσεις, η τάφος και η περίτεχνη «Πόρτα της Θάλασσας» με την κινητή γέφυρα κατεστράφησαν. Στη θέση της τάφρου στήθηκε ένα αστικό πάρκο. Σε περίοπτη θέση δίπλα του, το νεοκλασικό δικαστικό μέγαρο της πόλης και ο ανδριάντας του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας, Ιωάννη Καποδίστρια.

Δεν έχουν σημασία οι ακριβείς χρονολογίες αλλά ότι αυτά συνέβησαν χονδρικά με διαφορετικές αλλά συνεχόμενες επεμβάσεις από το 1830 έως το 1970. Ουδενίς από τις τρεις αυτές παρεμβάσεις δεν θα μπορούσε να γίνει σήμερα. Ούτε ο ευτελισμός του τεμένους, ούτε η κατασκευή ενός νέου ξενοδοχείου επάνω σε μία φρουριακή ακρόπολη, ούτε η κατεδάφιση μία εμβληματικής πύλης μίας ιστορικής πόλης. Ο λόγος των καταστροφών δεν ήταν η άγνοια ή η έλλειψη τεκμηρίωσης των ιστορικών μνημείων. Το αντίθετο! Με πλήρη επίγνωση και με κρατικές πρωτοβουλίες καθарίστηκε εν μέρει η πόλη από σημεία, τα οποία δεν υπήρχε βούληση να διατηρηθούν ως μνημεία. Άλλα εξ' ίσου σημαντικά στοιχεία της ιστορίας, το Τζαμί της Εθνοσυνέλευσης, το ενετικό διοικητήριο, το Παλαμήδι με τον ρόλο του στην

Επανάσταση και το θρυλικό κελί του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη διασώθηκαν και ενσωματώθηκαν ομαλά στην ιστορική εικόνα του Ναυπλίου.

Ως εδώ τα πράγματα είναι συνηθισμένα. Άπειρες τέτοιου τύπου παρεμβάσεις υλοποιήθηκαν σε ελληνικές πόλεις. Το ενδιαφέρον αρχίζει καθώς στις μέρες μας συνέβησαν δύο νέες πρωτοβουλίες.

Εικ. 3 Το οθωμανικό Μέγα Τζαμί στην πλατεία Συντάγματος του Ναυπλίου ως χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων.

- Το Μεγάλο Τζαμί αποκαθάρθηκε εν μέρει από την όντως βάνουση παλαιά επανάχρηση του (Εικ. 3). Είναι πλέον πολιτιστικό κέντρο, συντηρημένο και προστατευμένο μνημείο, και συνοδεύει τα άλλα δύο σημαντικά αρχιτεκτονήματα, το Τζαμί της Εθνοσυνέλευσης και το Διοικητήριο, στο περιβάλλον της μνημειώδους πλατείας του Ναυπλίου, ενώ λίγο πιο πέρα, το τρίτο τζαμί της πόλης αναστηλώνεται.

- Η «Πόρτα της Θάλασσας» ανακατασκευάστηκε σχεδόν εκ του μηδενός ως πιστό αντίγραφο του χαμένου πρωτότυπου μετά της τάφρου και της γέφυρας της (Εικ. 4). Μία γλυπτή επιγραφή της εποχής του Μοροζίνι και τμήμα της θεμελίωσης είναι τα ελάχιστα αυθεντικά στοιχεία της νέας κατασκευής.

Μέσα σε έναν κόσμο, όπου η πολυπολιτισμικότητα και η διαφορετικότητα συγκροτεί πλέον οικουμενική αξία, τα μνημεία της αρχαιολογικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς

αξιολογούνται ή οφείλουν να αξιολογούνται ανεξαρτήτως καταγωγής και εποχής. Η περίπτωση του Ναυπλίου αποδεικνύει ότι οι καιροί αλλάζουν. Μετά την εποχή της απομνημειοποίησης και της μερικής ιστορικής κάθαρσης του Ναυπλίου ζούμε την επαναμνημειοποίηση τεκμηρίων του ενετικού και οθωμανικού παρελθόντος. Σύμφωνα με τις τρέχουσες αντιλήψεις, αυτά τα τεκμήρια είναι άξια προς διάσωση και έχουν θέση δίπλα στο ελληνικό παρελθόν και την κύρια αφήγηση, που εκπέμπει το περιβάλλον της πόλης ως πρωτεύουσας της Επανάστασης και πρώτης πρωτεύουσας της χώρας.

Εικ. 4 Η Πύλη της Θάλασσας στο Ναύπλιο μετά την ανακατασκευή της.

Η μνήμη δεν κληρονομείται αυτομάτως. Μεταδίδεται από στόμα σε στόμα και από βλέμμα σε βλέμμα. Δια των νοητικών, γραπτών, εικονικών (πλέον και ψηφιακών), δια των προφορικών και υλικών ιχνών της, τεκμηρίων ή αφηγήσεων. Όπως τα άφησαν οι προηγούμενες γενεές. Η μνήμη μπορεί να υπάρξει μόνο όταν οι νέες γενιές την οικειοποιηθούν ξανά. Το ίδιο και τα μνημεία που τη φέρουν. Αλλιώς όλα αυτά απαξιώνονται, φθείρονται, στο τέλος χάνονται.

Καταλήγουμε λοιπόν ότι το μνημείο ως υλική κιβωτός της μνήμης, είναι δυνατόν να αποκλειστεί, να καθαρθεί, να επιστρέψει, να χαθεί για πάντα. Κάποιες φορές ταξιδεύει στην Ιστορία με γοητευτικό τρόπο, όπως όταν βιώνουμε ευχάριστα ένα ιστορικό αρχιτεκτόνημα και έτσι αυτό υιοθετείται από την επόμενη γενιά. Άλλοτε μεταφέρεται με απωθητικό τρόπο, λόγου χάρη ένα απαξιωμένο ρημαγμένο ερείπιο, τύποις

διατηρητέο. Αυτό σταδιακά απορρίπτεται από τη συλλογική συνείδηση και σταδιακά χάνεται.

Εν τέλει τα μνημεία επιβιώνουν όταν έχουν να μας διηγηθούν κάτι για το παρόν και το μέλλον, όταν γίνονται κτήματα των επόμενων γενεών.

Βιβλιογραφία

Braudel F. 1998 [1967-1979]. *Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός, 15ος-18ος αιώνας* (μτφρ. Φ. Δρακονταειδής). Αθήνα.

Byron G.G.N. 1996. *Λόρδου Μπάϋρον: Επιστολές από την Ελλάδα: 1809-1811 και 1823-1824*, μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβικ· επιμέλεια Leslie A. Marchand. Αθήνα.

Choiseul-Gouffier M.G.F.A. de, 1782. *Voyage pittoresque de la Grèce*. Paris. Ψηφιακό αντίγραφο της Συλλογής Getti, Internet Archives [https://archive.org/details/gri_33125008279693].

Καρατζάς Γ. 2015. "Ιστορία και Χώρος. Ο ρόλος της ανάδειξης και της διαχείρισης ιστορικών μνημείων και τοποθεσιών στην συγκρότηση και αναπαράσταση του Εθνικού Παρελθόντος. Διάδοση αφηγημάτων, ανασκαφική έρευνα, συντήρηση και αποκατάσταση μνημείων τον 20^ο αιώνα", Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Αθήνα.

Karidis D.N. 2014. *Athens from 1456 to 1920. The town under the Ottoman Rule and the 19th century Capital City*. Athens.

Legrand E. 1897. *Description des iles de l'Archipel par Chirostophe Buondelmonti. Version Grecque par un anonyme*. Publiée d'après le manuscrit du Sérail, avec une traduction française et un commentaire par Émile Legrand. Paris: Ernest Leroux.

Lévi-Strauss C. 2000 [1955]. *Θλιβεροί Τροπικοί* (μτφρ. Β. Λούβρου), Αθήνα.

Μπούρας Χ. & Τουρνικιώτης Π. 2010. *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950 – 2000*, Αθήνα.

Rapoport A. 2000 [1969]. *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες* (επιμ. και μτφρ. Δ. Φιλιππίδης) Αθήνα.

Rossi A. 1991 [1966]. *Η αρχιτεκτονική της πόλης* (επιμ. Λ. Παπαδόπουλος, μτφρ. Β. Πετρίδου), Θεσσαλονίκη.

Sitte C. 1999 [1889]. *Η πολεοδομία σύμφωνα με τις καλλιτεχνικές αρχές* (πρόλογος Δ. Ζήβας, μτφρ. Κ. Σεργιάς), Αθήνα.

Σύμβαση UNESCO 1972 = *UNESCO Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage* (Εγκρίθηκε από την Γενική Συνέλευση κατά την 17^η συνεδρίαση, Παρίσι, 16 Νοεμβρίου 1972).

Χάρτα των Αθηνών 1931 = *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments* (Εκρίθηκε στο 1^ο Διεθνές Συνέδριο Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών Ιστορικών Μνημείων, Αθήνα 1931).

Χάρτα της Βενετίας 1964 = *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964)* (Εκρίθηκε στο 1^ο Διεθνές Συνέδριο Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών Ιστορικών Μνημείων, Βενετία 1964).

ICOMOS = International Council of Monuments and Sites. Charters and other doctrinal texts. Chapters adopted by the General Assembly of ICOMOS.
[<http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>].

TICCIH = The International Committee for Conservation of Industrial Heritage. TICCIH Documentation centre [<http://ticcih.ss.mtu.edu/documentation.php>].

DOCOMOMO = Documentation of Modern Movement - DOCOMOMO International
[<http://www.docomomo.com>].

Σιμόπουλος Κ. 2001 [1981]. Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (333μ.Χ. - 1821μ.Χ.). Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά. τομ. 1-4. Αθήνα.

Τόλιας Γ. 2002. *Τα νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών.* Αθήνα.

Τσελεμπή Ε. 1994 [1687-8]. *Εβλιγιά Τσελεμπή, Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1687-1688).* (Μετάφραση Δ. Λούπης). Αθήνα.

Πηγή εικόνων: Αρχείο Εργαστηρίου Αστικού Περιβάλλοντος, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.